

Müllner András

Nézetek és eltérések

Néhány gondolat az (ön)reprezentációról és más törölt fogalmakról

A közelmúltban vitám támadt az egyik legjobb barátommal, kollégámmal és bajtársammal, Pócsik Andreával, akivel 2013 óta dolgozom a Romakép Műhelyben. A vita oka néhány fogalom volt, melyeket Pócsik a minket körülvevő társadalmi és tudományos diskurzusok által „elkoptatottnak” minősített, és a rá jellemző radikalizmussal törlésjel alá helyezett. Ezt abban a tanulmányában tette, amely az *Apertúra* című filmtudományos portálon jelent meg „Láthatóvá tenni. A romaképelemzés elmélete és gyakorlata” címmel.¹ Ebben a tanulmányában Pócsik elmeséli a Romakép Műhely evolúcióját, és ezt a Műhelyben alkalmazott fogalmakon keresztül teszi. A fogalmi háló kibontásával párhuzamosan és szerves összefüggésben a számára (számunkra) mindig központi fontossággal bíró autentikus tudományos pozíció és megszólalás lehetőségeit mérlegeli. Ezt írja:

„[Ú]gy gondolom, a romákkal kapcsolatos tudományos kutatások interdiszciplináris jellege akkor valósul meg, ha a narratíva megteremtőjének sikerül kialakítania egy reflexív hozzáállást, a kutatás tárgya nem a romaként meghatározott terület lesz, hanem az a (hatalmi) viszonyrendszer, amely azt létrehozta. Ily módon a rákérdezés a láthatóság vizsgálatában teljesedik be.”

Pócsik „avantgárd szellemiségű”, „új tárgyként” nevezi meg a láthatóságot, amelynek segítségével fölülírható az önreprezentáció fogalma. Egy másik idézet is szól erről a váltásról:

„A láthatóság központi fogalma köré épített vetítéseken, beszélgetéseken megkíséreltük az önreprezentáció fogalmának a felülírását. Hangsúlyosabbá váltak a romák által készített mozgóképes tartalmak (dokumentumfilmek helyett / hiányában gyakran kerültek a műsorba új médiaprodukciók: így alkalmunk volt közösen elemezni az intézményesülés csíráit vagy a megvalósulásban rejlő értékeket, hibákat). Megfigyelhettük, hogyan, milyen formákban létezik Magyarországon az a folyamat, amelyet Ian Hancock az idézett tanulmányában »az identitás feletti kontroll átvételének« nevezett.”²

1 Pócsik Andrea: Láthatóvá tenni. A romaképelemzés elmélete és gyakorlata, *Apertúra*, 2014, nyár-ősz, URL: <http://uj.apertura.hu/2014/nyar-osz/pocsik-lathatova-tenni-a-romakepelemzes-elmelete-es-gyakorlata/>

2 Amikor Bogdán Mária 2014 őszén megfogalmazta a 2015-ös Romakép Műhely rövid absztraktját, amellyel én magam is egyetértettem, Andrea egy emailben válaszolt nekünk.

A tudományos munka fogalmakon keresztül zajlik, ezeket hol bevezetik más fogalmak helyett, hol lecserélik más fogalmakra. Ez a fogalmi csereforgalomnak is nevezhető tevékenység akadémián belüli és kívüli vitákon keresztül zajlik. A jelen írás szándékom szerint ezek körét bővíti, és többek között a reprezentáció/önreprezentáció fogalmának nyílt megvitatása céljából íródik. Ennek a vitának több tétje is van, ezek közül az egyik például az, hogy miként tudjuk a Romakép Műhely filmprogramjainak egyes évadait, azok egymásra épülését, az épülés közben alkalmazott központi fogalmakat megindokolni, érthetővé tenni, szerves történetté formálni. A Romakép Műhely-alapító Pócsik Andrea a 2011-es első évtől kezdve tudatosan és átgondoltan építette fel az egyes évfolyamokat, mindig alaposan körülírva a koncepcionális változásokat. Ennek kívülről mint mozilátogató (2011-től egyre sűrűbben), és belülről is tanúja voltam, mint a 2013-as évadtól Pócsik társa a szervezésben. (A 2015-ös évadot Bogdán Máriával szerkesztetem.) A tudatos programkészítő-kurzuszvezető attitűdnek az egyik vitathatatlan jele a fent már idézett *Apertúra*-tanulmány. Ám éppen ez az a tanulmány, amely zavart okoz (legalábbis bennem), és tisztázó vitára sarkall. Hadd térjek hát vissza a fenti idézetre, melynek érvelését nem teljesen értem.

A kérdés magától adódik: az önreprezentáció miért is volna ellentétbe állítható és felülírható a láthatósággal? Vajon nem az elmosódottságot segíti megszüntetni az, ha a nem romák készítette mozgóképes tartalmak mellé odaállítjuk a romák készítette műveket is, melyek a roma önreprezentáció megvalósulásainak is nevezhetőek? A kérdés persze feltételezi, hogy tudjuk, mi a roma és a nem roma közti különbség – ezzel már a probléma legbelsejében vagyunk.

Tartok attól, hogy első körben nem teljesen értem Pócsik gondolatmenetét, pontosabban értem is, meg nem is. Bizonyos szempontból valóban érteni vélem, hogy miért az averzió az önreprezentációval szemben. A fogalomnak van problémás jelentés-tartalma, ahogyan a Pócsiknál szintén törlesztjel alá helyezett identitásnak is van – sőt, ezek összekapcsolódnak, és így, felhőben vagy csoportos fogalomként tárgyai például a posztstrukturalista szubjektum- és reprezentáció-kritikának. Ezek a fogalmak az egységes, önmagának jelenlévő szubjektivitás ideáját támogatják, olyan kulturális-politikai-társadalmi konstrukciókkal együtt, mint az egységes nemzet, etnikum, vallás, nyelv, kultúra vagy társadalmi nem. Ezzel párhuzamosan ezek a fogalmak a politikai *képviselés* járulékos fogalmai is egyben, és ez a tény sem segít abban, hogy makulátlanok maradjanak. A probléma az, hogy az egyes csoportok az öndefiniálás során elkerülhetetlenül kirekesztőkké válnak más csoportokkal szemben. Ennek mentén az identitás is hasonlóképpen működik, amennyiben hajlamos elfedni önnön relatív jellegét, és így az esszencializmus bűvkörébe kerül. Innen nézve érthető, hogy az önreprezentáció,

---

Először az absztraktot, aztán a válasz közlöm. Bogdán-Müllner: „Identitáskonstrukciók a romák ábrázolásában. A félév során a reprezentáció és önreprezentáció kérdéskörén keresztül azzal foglalkozunk, hogy milyen jelentések konstruálódnak a romákkal foglalkozó filmes és fotós ábrázolásokban. Kapcsolódva az előző félévek műhelyeinek témáihoz és vizsgálataihoz, az elemzések során képet kaphatunk azokról a normákról (a jelölő tekintet), amelyek mindezeket a jelentéseket a romákról megalkotják, és így alakítják a romákról szóló tudást a hétköznapi valóságában.” (2014. október 20.) Pócsik: „Egy dolog problémás nekem a szövegben, a reprezentáció/önreprezentáció dichotómia, amiről azt hittem, az eddigi műhelyeknek sikerült feloldania: (és átfordítani a láthatóság fogalmára. Szerintem ezek gumifogalmak, amik pont elfedik a lényegét.” (2014. október 21.)

tagjaként egy fogalmi láncolatnak, miként éleszt fel *koloniális* nosztalgiákat. Az előbbi jelző alatt elsősorban nem történeti korszakot értek, hanem metafizikus ábrándot, amely mindig kész megjelenni, ahol bármiféle totalizáló helyettesítésről, cseréről, mediatisációról, átvitelről, reprezentációról, transzformációról vagy univerzalizálásról van szó.

Ám a fogalmak, ahogy az identitások is, kontextusfüggőek, és bár a történelem terhé hordják a vállukon, ahogy arra Nietzsche hivatkozva Judith Butler utalt,³ de nem lehet eltekinteni attól, hogy kontextusaik számtalanok, így önmagukban nem méltányos leszámolni velük, inkább szöveghelejeiken betöltött szerepükben kellene őket felmutatnunk és kritika alá vonnunk. Nézzünk néhány olyan kritikai és egyben affirmatív példát, amelyek megmutatják, hogy az elmúlt pár évtizedben milyen elméleti törekvések tematizálták az önreprezentációt a politika, a kultúra, az antropológia, a művészet és a medialitás kontextusában. A Pócsik által is hivatkozott Ian Hancock „az identitás feletti kontroll” kifejezésben magától értetődően és pozitív értelemben alkalmazza például az identitás fogalmát, odaértve mellé az önreprezentációt is. Számára az identitás olyan alárendelt territórium, birtok vagy földrész, amelyért felszabadító gyarmati háborút kell vívnia azoknak az alárendelteknek, akiknek kívülről határozzák meg az azonosságát egy hierarchikus uralmi rendszerben. A hancocki kifejezést magyar kontextusban egy jellemző eset kapcsán Szuhay Péter is affirmatív módon vezeti be.⁴ A visszavétel/visszasajátítás koncepciója erős rokonságot mutat Stuart Hall „Új etnicitások” című tanulmányának egyes részleteivel is, melyben a szerző a képviselő (reprezentáció) mimetikus-essencializáló és diszkurzív-performatív ellentétét, valamint a saját kép létrehozásához való jogot tárgyalja. Csakúgy, mint a vizuális antropológia közelmúltban meghonosított *shooting back* fogalma.

3 Judith Butler: *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól*, ford. Barát Erzsébet és Sándor Bea, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2005. Lásd a „Kritikus queerség” című fejezetet, p. 211-12. Butler felidézi Nietzsche „jel-lánc” fogalmát, és kritikusan hozzáteszi, hogy amilyen mértékben tisztában volt a fogalmakon keresztül artikulálódó diskurzus determináló erejével, azzal tehát, hogy a fogalmak a történelmi jelentések terhé hordozzák, Nietzsche (és az ebben őt követő Foucault) oly mértékben voltak a radikális újrajelölés utópistái is egyben. Itt újra kínálok az alkalom, hogy Pócsikétól megkülönböztessem a saját álláspontomat, amely sokkal inkább a performatívumok butlerihez hasonló adaptálására, ironikus-szubverzív kisajátítására épít, nem pedig radikális „felülírására”.

4 Szuhay Péter: Ki beszél? Cigány/roma reprezentáció a képző- és fotóművészetben, in Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás – Különbégteremtő társadalom*, Gondolat – MTA Nemzeti Etnikai és Kisebbségkutató Intézet, 2010, pp. 367-391. URL: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/etnicitas_kulonbsegeteremto_tarsadalom/pages/024_ki_beszeli.htm – „A sztereotipizálás elleni harc legjobb eszköze az, ha az érintett saját kezébe veszi a reprezentációt. Ez a folyamat a roma szerzők tollából származó szövegek publikálásával most vette kezdetét, olyan, a roma kultúráról szóló népszerű tanulmányokkal, mint például Ian Hancock műve. Ebben a kontextusban fel kell ismernünk a sokat ígérő roma filmkészítés fontosságát. Míg ma még csak a francia-algériai Tony Gatlif az egyetlen széles körben ismert roma származású filmkészítő, addig elszórt, de fontos adatokat találtam más roma filmesekről, akik népből múltbéli és jelenkori megpróbáltatásainak krónikásai – mint Pisla Helmstetter (Franciaország), Dufunya Vishnevskiy (Oroszország), Jozsef Lojko Lakatos (Magyarország), Melanie Spitta (Németország), vagy a Roma Portraits Project tagjai (Bulgária).” Dina Iordanova: Szerkesztői bevezetés, *Framework* 44.2 (2003. ősz)

GALÉRIA

http://kaidikhas.com/en/exhibitions/waltz_of_monsters/views

Ezekben a példákban az önreprezentáció nem a láthatóság által felülírandó fogalom, mert a kettő teljes mértékben összefügg és feltételezi egymást. Az önreprezentáció jogához és eszközeihez való hozzáférés a láthatóság kiterjesztése is egyben. Bár az önreprezentációkban bővelkedő társadalmi és mediális tér nem automatikus és nem feltétlenül kerül túl a monolit és homogén közösség koloniális illúzióján, lásd például a webkettes törzsek zárt életét. Talán az önreprezentáció teljes értékű és demokratikus kifejlődése az volna, ha tartalmazná az önreflexív mozzanatot is. Ekkor tudatosulhat a beszélőben, hogy ő és az ő saját csoportja diszkurzív-performatív módon teremtődik/jön létre, elsősorban másokkal való hangsúlyosan nem hierarchikus viszonylataiban, a különbség és azonosság játékában. Ez a tudatosulás annak tudatosítása volna, hogy minden reprezentáció egyben önreprezentáció is, és ideális esetben megfelel az önreflexió iránti elvárásoknak – éppen annak, amit Pócsik Andrea nélkülözhetetlennek tart a láthatóság és annak tisztázása érdekében. Ebben az értelemben az önreprezentáció nem volna homályos, elmosódott, elkoptatott fogalom, hanem például azonos jogúvá válna a Romakép Műhely címkefelhőjének központi fogalmaival, és véleményem szerint éppen hogy nem lehetne egy fejlődéstörténeti állomásként tekinteni rá, és elhagyni, ha már szükségtelenné válik.

Ami számomra mint olvasó számára nehézséget jelent a Pócsik-szövegben, az éppen a reprezentáció/önreprezentáció viszonyának homályossága, elmosódottsága. Fent említett tanulmányában többször beszél önreprezentációról, miközben egy ábrán a következő tipográfiai eljárást alkalmazza, áthúzással érzékeltetve azt, amit „felülírásnak” nevez: *(ön)reprezentáció*. A tipográfia csapdákat rejthet, az olvasó számára mindenképpen. Miért a zárójeles elkülönítés? Mintha Pócsik itt a két fogalmat (reprezentáció és önreprezentáció) azonos jelentéstartalommal ruházná fel, és felcserélhetőként

akarná felmutatni. Strukturális értelemben igaza van, hiszen mindkét esetben helyettesítésen és mediális közvetítésen alapuló megjelenítésről van szó, függetlenül attól, hogy a megjelenítést végző saját maga, vagy valaki más a helyettesítés tárgya. Ám az alárendelt szóra bírásának hagyományában éppen ez a strukturális folyamat válik problematikussá, politikai és poétikai értelemben egyaránt. Nem mindegy ugyanis, hogy milyen viszonyt tételezünk egyrészt a beszéd alanya és tárgya között, ahogy az sem, hogy miként bírjuk szóra azt a rögzítetlenséget, amely ezekre a pozíciókra, vagy inkább funkciókra jellemző.

A reprezentáció/önreprezentáció ambivalens diszkurzív szerepének tárgyalása a posztkoloniális elmélet egyik alapító szerzőjének, Gayatri Spivaknak a „Szóra bírható-e az alárendelt?” című tanulmányából származik.⁵ Spivak itt rendkívül kritikus módon elemzi az olyan posztstrukturalista filozófusok gondolkodását, mint Foucault és Deleuze, legfőképpen azok naivitását a tömegek önreprezentációját illetően.

„Deleuze: Nincs többé reprezentáció; nem létezik semmi, csak cselekvés” – „olyan elméleti és gyakorlati cselekvések, melyek úgy kötődnek egymáshoz, mint a váltókapcsolók, s hálókat alkotnak.”⁶

Spivak elemzésében a Deleuze és Foucault által e beszélgetésben képviselt francia posztstrukturalizmus csak látszólag radikális. Éppen ott nem radikálisok, ahol a beszéd valódi tétjei következnek, vagyis az önreflexióban. Anélkül, hogy Spivak tanulmányának vonatkozó részét itt részletesen felidézném, nagyon fontosnak tartom a jelen kérdéskör tárgyalása szempontjából azt, hogy mik is a következményei a reprezentáció törlésének. Deleuze és Foucault kijelentik, hogy a tömeg, amint azt 1968 bebizonyította, mindig tudja, hogy mik az érdekei, és mindig tud ezen érdekek alapján cselekedni is, ezért nincs szüksége arra, hogy mások képviseljék az ő érdekeit. Spivak elemzése szerint ez a kijelentés azon alapul, hogy Deleuze/Foucault elmosás a reprezentáció két, egymástól elkülönülő, bár egymással szorosan összefüggő jelentését, marxi terminusokkal a *vertretent* (politikai képviselő) és a *darstellent* (megjelenítés, ábrázolás).⁷ Saját nevük-

5 Lásd Gayatri Chakravorty Spivak: *Szóra bírható-e az alárendelt?*, ford. Mánfai Alice és Tarnay László, *Helikon* (Irodalomtudományi Szemle), 1996/4, 450–483.

6 Idézi Spivak, i.m. 455. – A beszélgetés magyarul is megjelent: Az értelmiség és a hatalom. Michel Foucault és Gilles Deleuze beszélgetése, ford. Kicsák Lóránt, in Michel Foucault: *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Latin Betűk, Debrecen, 2000, 241–249. Ebben a változatban így hangzik a fordítás: „Nincs már reprezentáció, csak tett van; a teória mint tett, a praxis mint tett az átkapcsolások vagy hálózatok viszonylataiban.” (242.)

7 Spivak ezt a két jelentést visszavezeti a retorika két alapvető funkciójára, a képes beszédre és a meggyőzésre, a helyettesítő képmás és a helyettesítő képviselő ellentétére. I.m. 457–458. Rávetítve Marxnak a parcellás parasztok és Louis Napóleon közti kapcsolatra vonatkozó elemzését a mai magyarországi viszonyokra, a szegregáló orbáni és balogi politikát képviselő Farkas Flóriánra szavazó romák olyan társadalmi „szubjektumot” alkotnak, „akinek a tudata és *Vertretungja* (ami legalább annyira jelent helyettesítést, mint megjelenítést) alapjaiból kimozdult és összefüggéstelen. [...] A társadalmi áttételeződésnek eme modelljéből – a »befolyásolás« forrása (jelen esetben a parcellás parasztok), a »képviselő« (Louis Napóleon), valamint a történelmi-politikai jelenség (a végrehajtó hatalom) közti szükségszerű örökből – nem csupán a szubjektumnak mint *individuális* ágensnek, hanem a *kollektív* cselekvőerő szubjektivitásának kritikája is következik. A történelemnek alapjaiból szükségszerűen

ben nem csak az utóbbiról mondanak le, hanem egy „esszencialista, utópista politika” jegyében az előbbiről is. Itt kapcsolódik be az önreprezentáció/reprezentáció fogalmai mellé a láthatóság, pontosabban láthatatlanság fogalma:

„Foucault és Deleuze beszélgetésének kulcspontja, úgy tűnik az, hogy nincsen olyasmi, mint reprezentáció vagy jelölő. (Azt kellene netán feltételeznünk, hogy örökre megszabadultunk a jelölőtől? Nincsen tehát egy olyan jelrendszer, mely a tapasztalatot irányítaná, következésképpen az ember eltemetheti a szemiotikát?) [Ebben a felfogásban] Az elmélet nem egyéb, mint a gyakorlat regisztrálása (egyúttal az elmélet gyakorlati problémáinak sutba dobása), és így az elnyomottak maguk is képesek a megismerésre, illetve szólni a saját érdekükben. Mindez pedig legalább két szinten is visszahozza a konstitutív szubjektumot: egyrészt a vágy és a hatalom Szubjektumát mint megkérdőjelezhetetlen metodológiai előfeltételt, másrészt az elnyomottaknak énközeli, ha nem is éppen önzonos szubjektumát. Sőt, maga az értelmiség, aki nem azonos ezen Szubjektumok egyikével sem, e váltóversenyben *áttűnővé* lesz, hiszen csupán beszámol a nem reprezentált szubjektumról, és a hatalom és a vágy (által megkérdőjelezhetetlenül előfeltételezett névtelen Szubjektum) munkálkodását (analizálás nélkül) analizálja.”⁸ (Kiemelés tőlem, M.A.)

Egy fordítói megjegyzés a jelen témánkat illetően is központi szerepet játszó *transparent* kifejezéssel illusztrálja a fordítás nehézségeit, ezt most itt egészében idézem:

„Spivak az angol »*transparent*« kifejezést többféle szövegkörnyezetben használja. Egy kivételtől (a főnévi »*transparencia*« formától) eltekintve, a gondolat jobb megértése érdekében igyekeztünk magyarítani a kifejezést, de ezt sajnos különféle változatok alkalmazásával tudtuk megtenni (áttetsző, áttűnő, átlátható, jelen nem lévő). Mindegyik esetben a megértő szubjektum azon »törekvéséről« van szó, hogy tárgyát önmaga láthatatlanná tévése révén értse meg, azaz reprezentálja. Átláthatósága tehát, miként egyszer maga Spivak is értelmezi, egyúttal önnön láthatatlansága.”

Nem állítom egy pillanatig sem, hogy Pócsik elutasítása a reprezentációt/önreprezentációt illetően párhuzamba volna állítható a két francia filozófus gondolatmenetével. Sőt, azt állítom, hogy Pócsik egész munkássága az általánosítások és az azok által létrehozott láthatatlanságok ellen szól.⁹ Pusztán amellettt érvelek a Spivak-példa segítségé-

---

kimozdult gépezetét az mozgatja, hogy e parasztkok [esetében] »*érdekeik* azonossága nem teremt köztük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet.«” I.m. 458. Balog Zoltán a Lungo Drom szolnoki kongresszusán tartott beszédében egy performatívumon keresztül hozta létre a bűnöző roma-képet, és sulykolta a roma közösségbe a megosztottságot, ld. Becker András: Vessék ki! Balog Zoltán és a cigányok gyalázása, *Magyar Narancs*, 2013. 10. 31. (44. szám), URL: <http://magyarnarancs.hu/publicisztika/vessek-ki-87211>

8 Spivak, i.m. 460-461.

9 Nem mond ellent a fentieknek az, hogy Foucault szólamában ugyanúgy megjelenik a hatalom láthatóvá tétele iránti igény, mint Pócsiknál. Foucault saját harcáról úgy beszél, mint „harc a hatalom ellen, harc azért, hogy láthatóvá tegye és megragadja a hatalom jelenlétét

Cigányok reprezentációja a művészetben/ médiában

Bogdán Melinda

Kommunikáció és Médiatudomány BA, Whsz tag, PTE BTK

Ez egy nagyon összetett dolog szerintem, mert nem mindegy, hogy milyen felületen keresünk ehhez tartozó tartalmakat, ha a szélsőjobbaldali kurucinfón keresünk, akkor természetesen olyan információkat találunk, amelyek negatív, rossz színben tüntetik fel a cigányságot, ahol szinte csak arról írnak, hogy milyen bűncselekményeket követtek el. Ez egy eléggé szélsőséges, és negatív megközelítés, de szerencsére nagyon sok olyan hírportál van, ahol ez nem érvényesül. Szerintem a reflektált szelekció, ami egy érték mentén történik, az kell hogy érvényesüljön. Nagyon sok attól függ, hogy hol keressük az információt, és mit találunk róla. A televízió keresztül, ami az elsődleges kommunikációs csatorna, mert a legtöbb emberhez is eljut, felfedezhető az előítéletes vonatkozás, valamint a sztereotíp kép. Érdekes lenne összehasonlítani több csatornát, hogy milyen képet ad a cigányokról, és hogy tudja magát reprezentálni a cigányság.

A művészettel kapcsolatban annyit, hogy pont nemrég készítettem egy referátumot a roma képzőművészetéről. Ott olvastam Szuhay Péternek egy írását, valamint Junghaus Tímea munkásságának néztem utána. A cigányság megjelenését a művészetben a Velencei Biennále igazolja a legjobban. Ez 2007-ben volt, ahol is nagy számban vettek részt roma képzőművészek, és nagyon sok magyar roma is képviseltette magát. Én nem is gondoltam volna, hogy ennyi képzőművész van a romák között, akik vagy autodidakta módon, vagy képzéseken keresztül tanulták ezt a különleges művészetet. A témájuk mindig meglep, azok a festőművészek, akik autodidakta módon alkottak, a legtöbb esetben olyan témát dolgoztak fel, ami a romák kultúrája köré épül, a hagyományokat jelenítették meg, a mesterségeket, az eredetüket. Ahogy egyre inkább elsajátítják a technikákat, és képzik magukat, úgy már egyfajta „modern” tudatos program is társul a többi tradicionális elemhez.

vel, hogy a fogalmakról való lemondás uralhatatlan következményekkel jár, például felidézheti azt az általánosító beszédmódot, amelynek rossz példája Deleuze és Foucault. Spivak szerint a két filozófus lemondása a fenti fogalmakról nagyon is összefüggésben van azzal, ahogy láthatatlanságuk illuzórikus tudatában újra megisméltik a fehér tudomány gyarmatosító-általánosító retorikáját, például abban, ahogy nem vesznek tudomást a globális munkamegosztásról (számukra úgy általában léteznek tömegek), vagy, ahogy kisajátítják a keleti tulajdonneveket (Mao – maoizmus – maoista). A(z általában vett) „munkások” („tömegek”, „emberek”) *önreprezentációjának* problémátlan működésére hivatkozva elhárítják a *reprezentációt*, és teszik ezt egy olyan szubjektum

---

ott, ahol az a legláthatatlanabb, a legalattomosabb.” (l.m. 243.) Éppen ez a paradoxon: nem magától értetődően látható az (a pozíció), aki (amely) a hatalom láthatatlanságáról beszél.

központba állításával és láthatatlanná tételével, amely a saját találmányuk – saját képük. Eközben láthatatlanul irányítják a diskurzust, mondhatni csalóka módon újra működésbe hozzák, és így láthatatlanként reprezentálják magukat és magukon keresztül a régi hagyományt, az alárendeltekéről való általánosító beszéd (más szóval hallgatás) hagyományát. Beszél-e bárkiről, aki „tömegekről” beszél? Ha másról nem, önmagáról mindenképpen.¹⁰

Ebben látom Spivak elemzésének egyik fő tanulságát: nem lehet lemondani a reprezentációról/önreprezentációról a láthatóság javára, mivel ezek szervesen együttműködnek és együttesen fejtik ki hatásukat. Ezeket egymás mellé állítva kell kezelni és elemezni, figyelve arra, hogy mikor próbál újra megszületni egy olyan szubjektum-koncepció, amely láthatatlanul mások kárára próbál érvényesülni.

Spivak elemzése, ahogy kettébontja, etimologizálja, és aztán kritikailag lebontja a monolit fogalmakat, dekonstruktív gesztusnak minősíthető. Ezzel szoros összefüggésben árulkodónak tekintem, hogy az (ön)reprezentációhoz és az identitáshoz hasonlóan Pócsik a *dekonstrukció* fogalmát is törli. E törlésgeztusban érdekes eljárás tanúja az olvasó: bár nem teszi explicitté, hogy a »törlésjelet milyen értelemben használja, mégis, Pócsik a dekonstrukció „megszüntette megőrző” kritikai attitűdjét idézi az áthúzással, és ezt furcsa módon éppen a „dekonstrukció” fogalmán gyakorolja, többek között. Mindez azért ellentmondásos gesztus, mert tanulmányának 41. lábjegyzetében Gayatri Spivakot idézi, aki a derridai dekonstrukciót veszi védelmébe az azt apolitikusként, világ-nélküliként, szövegszerűként diszkreditáló olyan szerzők ellenében, mint Terry Eagleton vagy Edward Said. Az ellentmondás másik része az, hogy Pócsik, miközben a dekonstrukciót/reprezentációt meghaladni véli, azt a Trinh T. Min-hát tartja követendő mintának, aki látványosan próbálta poszt-etnográfiai filmjében dekonstruálni az etnográfiai toposzokat, eljárásokat, és akinek számára „a reprezentáció magja a reflexív távolság.”¹¹ A reflexív távolság pedig nem kerüli meg az (ön)reprezentációt, hanem épp azt állítja, hogy a hiteles (nem-totalizáló) reprezentáció mindig önreflexív folyamatban-lét, ennyiben a szubjektum kritikus önreprezentációja. *Sujet-en-proces*, mondja egy Kristevától kölcsönvett képpel Trinh T. Min-ha.¹² Ezzel a szerző a totális jelentés és az

10 „[...] ha az emberek a maguk nevében, a maguk érdekében szólalnak meg és cselekszenek, akkor nem egy újabb reprezentációt állítanak egy korábbi helyére – legyen az akármennyire is ellentétes vele –, nem egy másik reprezentativitást szegeznek a hatalom család reprezentativitásával szembe.” (245.) Hangsúlyozom, Spivak nem a beszéd visszavételének jogos és demokratikus aktusát vonja kétségbe, hanem azt az utópikus illúziót, amelyet Foucault és Deleuze már jelenlévőnek ítél, hogy tehát nincs szükség politikai reprezentációra, mert az emberek már megtanultak beszélni a maguk érdekében. Továbbá Spivak azt kritizálja, hogy a (politikai, poétikai) reprezentáció többértelműségének egysikűvé változtatása kifejezetten erős csúsztatás, és itt, ebben tárul fel a két francia elmélet-munkás láthatatlansága.

11 Trinh T. Minh-ha: *The Totalizing Quest of Meaning*, in uő: *When the Moon Waxes Red – Representation, Gender and Cultural Politics*. Routledge London, NY, 1991, 48. A tanulmány „A jelentés összegző keresése” címmel megjelent a Pócsik Andrea szerkesztette 2012/4-es *Replikában*, Kerényi Máté fordításában (Antropológiai és dokumentumfilm-elméletek, 81. szám).

12 Mivel a szóban forgó tanulmány fordítását több ponton nehézkesnek tartom (mint például elsőként éppen a címben, ahol a „totalizálás” magyarul is bevett fogalma helyett szerepeltetett „összegzés” nem sokat árul el arról, hogy mire is fog irányulni a tanulmány kritikai éle), ezért itt saját fordításomban közlöm a Julia Kristeva fogalmát (*subject-in-process*) idéző részletet: „A megnyilvánulásait illetően radikálisan sokszínű reflexivitás nem pusztán a helyesbítés

önmagának jelenlévő szubjektum ideája ellen fordul, és teszi ezt Walter Benjamin „Egy-irányú utca” című aforizmagyűjteményének arra a részletére hivatkozva, amely így szól: „az én szöveg, nem több, nem kevesebb, mint egy tervezet, ami megépítésre vár”.

Röviden összefoglalva a fentieket, azt mondanám, hogy egyetértek Pócsik törlésgesztusaival, amennyiben azok a fogalmak megszüntetve-megőrzését, adaptációját és kisajátítását, új kontextusokba való beírását imitálják. De nem értek egyet Pócsik retorikájával, amely a meghaladást implikálja a diskurzus megtisztítása illúziójának jegyében.

*

Hadd hozzak egy példát a reprezentáció fogalmának használatára egy olyan írásból, amely egyszer talán fejezete lehet majd annak a szolidaritás-történetnek, amelyben indiaiak beszélnek az európai cigányok kapcsán. Gayatri Chakravorty Spivak „Making Visible” című kiállítás-elemzéséről van szó.¹³ Spivak a koszovói, és tágabban európai és azon túl élő romákat saját „unokatestvérének” nevezi. A velük való szolidaritás érzésének annak ellenére adja át magát, hogy bevallása szerint nem tartozik az identitás-gyakorlók, identitás-képzők [*identitarian*] közé, lévén ez túl közel van a reprodukív heteronormativitás eszméjéhez. A leszármazáson alapuló közösség nyújtotta identitásgyakorlás tehát távol áll a szerzőtől, így a koszovói romákkal kapcsolatban sem ez, hanem egy nyelvi esemény adta meg számára a rokonság érzetét. Spivakot, aki önmagát elsősorban „nyelv-emberként” tartja számon, a boszniai költőtől, Hedina Tahirović Sijerčićől kapott verseskötet címe figyelmeztette a kapcsolatra: *Dukh*, azaz ‘fájdalom’, illetve Spivak anyanyelvén ‘szomorúság’.

„A koszovói romák láthatatlansága a rokonság érzését ezen az egy, mérhetetlen hatalommal rendelkező szón keresztül adta meg számára. A tragédia a legnevesebb műfaj, a boldogság keresése amerikai cél, a tragédia többre tanít. *Dukh*, ami összehoz minket.”

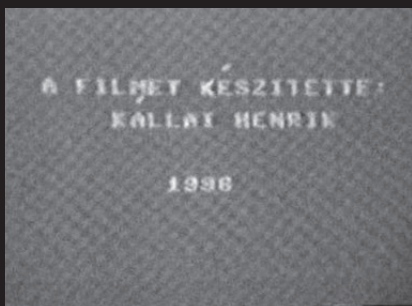
Az alárendelt (szubaltern) pozíció valódi elszenvedett láthatatlanságot jelent, következésképpen a látás/láthatóság elengedhetetlen szerepet játszik ennek a társadalmi helyzetnek a megváltoztatásában. Már Spivak esszéjének címe központi helyre teszi a fogalmat: „Making Visible”. Számára tehát, csakúgy, mint Pócsik Andrea számára, a láthatóság fogalma az, amelynek mentén egy kritikai álláspont megfogalmazható. De nem csak ez: a láthatósággal szerves összefüggésben a reprezentáció fogalma jelenik meg

---

[*rectifying*] vagy az igazolás [*justifying*] kérdése. (Szubjektívvé tétel.) Gyakorlata során a reflexivitás különböző formái közti öngeneráló kapcsolatok jönnek mozgásba. Ily módon a szubjektum önmagára mint folyamatban lévő szubjektumra mutat [*subject-in-process*], egy olyan műveletre, amely feltárja önnön formális tulajdonságait, műveletként történő felépítettségét, és ily módon el van kötelezve, hogy megzavarja az identitást – a Saját és a Másik közti biztos elválasztást, hiszen az utóbbi többé nem tartható a függőség, a származtatás és a kisajátítás jól felismerhető viszonylatában.” I.m. 94.

- 13 A szöveg a 2011. május 28-án Bécsben, a „Safe European Home?” című rendezvény keretében zajló szimpóziumon hangzott el, a *Roma Protokoll* című kiállítás kapcsán, melyet Suzana Milevska rendezett, Gayatri Chakravorty Spivak: *Making Visible*, URL: <http://igkultur.at/projekte/romanistan/making-visible>

GALÉRIA

http://kaidikhas.com/en/exhibitions/waltz_of_monsters/views

Spivak írásában. „Konklúzióban Marika Schmiedtrel és ősanýáinkkal tartok az alárendelt szóra bírásában, még ha ez a helyettesítésen alapuló ábrázoláson [*representation*] keresztül történik is.” Mielőtt e mondat irányában elindulnék, hadd szögezzem le, hogy az „Identitás 2.0” projekt Spivaknál az identitáson túli identitást, azonosságvállalást és szolidaritást jelenti, melynek, mint fentebb hangsúlyoztam, egyik legfőbb forrása a le származás helyett a nyelvi-fogalmi közösség. Ebben pedig alapvető és nélkülözhetetlen gyakorlat, továbbá hangsúlyosan kritikailag kezelt-kezelendő fogalom a reprezentáció/önreprezentáció. A reprezentáció/önreprezentáció tudatos formáiban önreflexív módon mutatja fel a különbséget a világ (csoport, közösség, történelem, társadalom) és megjelenítés (ábrázolás, művészet, szöveg, politikai képviselő) között. Ebben a formában *berekesztődik*, de nem ér véget egy eredetileg jobbára esszencializmuson alapuló, vagyis *kirekesztő* fogalom története.¹⁴

Maradjunk a Spivak által is említett Marika Schmiedtnél, aki a *What remains* [*Ami megmaradt*] című videóinstallációjával volt jelen a *Roma Protokoll* című kiállításon 2011-ben. A művet Schmiedt 2011. június 12-én töltötte fel a Youtube-ra, továbbá egyes

14 A lezárulás terminusértékű fogalom: a dekonstrukció szövegeiben, különösképpen Derridánál jelenik meg az a történelempé, amely nem a metafizika korszakának végéről, hanem annak lezárulásáról beszél: „Az írásnak és a tudománynak a legkülönfélébb fogalmak által megcélzott egysége lényegében, többé-kevésbé rejtetten, de a mai napig egy olyan metafizikus korszak által determinált, melynek félig-meddig már látjuk a *lezárulását*. Nem azt mondjuk, hogy a *végét*. A tudomány és az írás fogalma ugyanis (miként az írástudomány) csakis egy olyan eredettől kiindulva és egy olyan világon belül válik számunkra értelmezhetővé, amelyet *már* egy bizonyos jelfogalom (később majd a jel fogalmának nevezzük) és a beszéd és az írás viszonyainak egy bizonyos fogalma határoz meg. Ez a viszony pedig nagyon is meghatározott, kiváltságossága, szükségszerűsége és az általa – különösen Nyugaton – néhány ezer éven át szabályozott terület nyitottsága ellenére, olyannyira, hogy ma már képes áthelyeződni és kijelölni önnön határait.” Jacques Derrida: *Grammatológia*, ford. Marsó Paula, Typotex Kiadó, Budapest, 2014, 13.

részletei fényképek és katalógus formájában láthatók Schmiedt honlapján is.¹⁵ Az *Ami megmaradt* a következő típusú dokumentumokból áll: deportáltak névsorai, lágerlakók fényképei, iktatási fájlok, rendőrségi jegyzőkönyvek, orvosi kísérletek leírásai, születési és halálozási dokumentumok stb. Az egyetlen értelmező szöveg, amely kommentárként keretbe helyezi a néző számára „materialitásában lehengető” (Milevska) dokumentumhalmazt, az a cím: „Ami megmaradt. Egy folyamatos múlt töredékei”.¹⁶ Spivak értelmezése első olvasatban legalább annyira megdöbbentő, mint a felhalmozott dokumentumok materialitása: hogyan is nevezhetjük az alárendelt szóra bírásának azt a művet, mely az alárendelt életének maradéktalan kisajátítását megjelenítő (reprezentáló) dokumentációban ölt testet? Ebben a tiszta archívumban, gondolhatjuk, nem más képződik meg, mint a deportált romák pusztá élete, mely egyben kipusztított életet is jelent.¹⁷ Bár semmilyen kisajátító reprezentáció nem tud maradéktalan lenni, hiszen mindig képződik valami, amit maga után hagy, ám az biztos, hogy törekvésében a náci archívum a totalizáló reprezentáció felé irányul, amelyben éppen a tipizáló univerzalizálás miatt nem jut szóhoz az alárendelt a maga szingularitásában.

Schmiedt művében sem jut szóhoz az alárendelt, csak „a helyettesítésen alapuló ábrázoláson [*representation*] keresztül”,¹⁸ vagyis lényegét tekintve és első látásra nem különbözik a náci archívumtól. Spivak nem számol le a reprezentációval, és ebben következetes marad a fentiekben bemutatott kritikájához, melyet épp az alárendelt szóra bírása kapcsán fejtett ki a Foucault/Deleuze páros beszélgetésével kapcsolatban. A reprezentáció, vagyis a politikai és poétikai helyettesítés nélkülözhetetlen, lévén nyelveken szólunk, és nem színről színre. A reprezentáció etimológiájában is őrzött másik utópia irányában azonban ugyanúgy kritikusnak kell lennünk, ez pedig a megjelenítés, jelenlétvé tétel. Ennek kritikai-etikai fundamentumaira éppen a holokauszt tanít: a burke-i értelemben vett fenséges (értsd: a megbénító horror, az egyedi esemény vagy létező, az általánosíthatatlan szingularitás) nem reprezentálható, nem jeleníthető meg az eszközök elégtelensége és a reprezentáció megkerülhetetlenül általánosító tendenciája okán – még akkor sem, ha ez újra és újra megtörténik, jó esetben az elégtelenség és általánosítás tudatosításával. A mű tehát mindig a reprezentáció szükségyszerűségének és lehetetlenségének együttes eseménye. Marika Schmiedt pedig éppen azt a reprezentációt viszi színre, mutatja fel, amely (Spivak szavával) a szingularitásban potenciá-

15 Was bleibt/What remains, URL: <http://www.youtube.com/watch?v=LCgFfhbe86k> – Az eredetileg videóinstallációként bemutatott anyag fotóit és dokumentumait 2015 elején újra kiállították a bécsi Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes-ban, és erről jelenleg Schmiedt honlapján látható néhány fotó. Artbrut, <https://marikaschmiedt.wordpress.com/katalog-was-bleibt-what-remains/> (Katalógus: *Was bleibt. Fragmente einer fortwährenden Vergangenheit* [Egy folyamatos múlt töredékei] Farbe, 2014.) Ezen az oldalon szerepel egy link, amelyen meghallgatható Spivak előadása, pontosabban annak Schmiedtről szóló részlete, valamint Suzana Milevska kurátor írása, amelyben többek között érinti a *What remains* című művet is.

16 A beszámoló szerint a dokumentumok papírformában hazavihetők voltak, több ezer állt rendelkezésre e célból, mintegy elősegítve az anyaggal való kapcsolattartást és szembesülést.

17 A pusztá élet Walter Benjamintól származó fogalmát Giorgio Agamben aktualizálta a holokauszt tapasztalatának fényében. A deportáltak életét nem védi a törvény, mert ezen kívülre helyezték őket. Testük pusztá test, életük pusztá élet, melynek nincsenek jogai.

18 „I stood with Marika Schmiedt and our foremothers, to make the subaltern speak, if only through representation.”

lisan mindig benne rejlő univerzalizálást próbálja megvalósítani: az archívumi kartotékot. A náci archívumi reprezentáció mint megjelenítés az etnikai magyarázaton alapuló univerzalizálásra tett végső kísérlet: ilyen vagy, mert ilyennek született. Ezért is nehezen érthető, hogy miért nevezi meg szingulárisként Marika Schmiedt rokonainak kartotékjait Spivak.¹⁹ De nem felejtethetjük, hogy Schmiedt címet adott a munkájának. Az *Ami megmaradt. Töredékek egy folyamatos múltból* egyedivé teszi a totalizáló archiválásból megmaradt részeket, mégpedig a fragmentum és a nyitottság allegorikus hagyományán belül értelmezve az anyagot. Több ponton is ellene megy a náci kisajátításnak: ellentétben annak genocidiális hübriszével, Schmiedtnél nincs hozzáférés az egészhez (a kipusztított életekhez); és ellentétben annak bezáruló/lezáró törekvésével, Schmiedtnél a megmaradt részek rész voltukból fakadóan a jelen részei, vagyis a visszasajátítás lehetőségei lesznek, újra és újra.²⁰ Ezeken az anyagokon keresztül egy harmadik generációs túlélő, maga Marika Schmiedt, visszabeszélve a totalizálásnak családi archívumot csinál a náci archívumból, ugyanakkor (Spivak szavával) tanúvá teszi azt, aki szembesül ezzel a családi archívummal. Az etnikai-vérségi kötelekek nyelvi alapú szolidaritást hívnak elő, amikor megszólító performatívummá válnak. Az ebben az interpellációban megképződő válaszok továbbra sem univerzalizálhatóak semmilyen reprezentációban, és töredékesek maradnak – ahogy a jelen írásnak is ez a sorsa.

19 „Ami ezen a kiállításon beszél, az [...] az állami archívumok [nyelvéen szól], a bizonyság, mely a maga szingularitásában válik láthatóvá.”

20 Milevska a roma holokauszt „protokolljainak” (listáinak, jegyzőkönyveinek, iktatási anyagainak) nevezi Schmiedt dokumentációját. A *protokoll* szó etimológiája a latin *protocollumra* vezethető vissza, amely vázlatot jelentett, és egyben egy kötet első lapját. Ezen az első lapon volt ugyanis fellelhető a kötet tartalomjegyzéke, amely kivonat, vázlat, összefoglaló is. A latin szó a görög *protokollonból* jön: ‘az első oldal, melyet a kézíratra ráragasztottak’ (*proto* ‘első’ + *kolla* ‘ragasztó’). A középkori latinban és franciában aztán ezekből a jelentésekből fejlődött ki a *protokoll* ‘hivatalos beszámoló, dokumentum’, majd végül ‘diplomáciai szabály, eljárásrend’ jelentése. Ami jelen esetben fontos, az a kivonatoló sűrtítés és annak elfedő funkciója, vagyis amit fent reprezentációnak hívtunk. Az etimológia rávilágít arra, hogy miképpen válik a protokoll a láthatóság/értelmezhetőség feltételévé, ugyanakkor akadályává. A protokoll kettős funkciója, a megjelenítés és elfedés dialektikája jelenik meg Marika Schmiedt művében.